LỊCH MAYA

CÁI VÒNG TRÒN BÍ HIỂM ...RẤT CÓ THỨ TỰ

V.N.

Một anh bạn đọc tới đoạn tôi nói về lịch Maya, thấy tôi chen vào bài một tấm hình gồm những vòng tròn đồng tâm, trong vòng ngoài

có những hình thù coi chẳng khác gì mặt người, con thú, bông hoa, cái móng vuốt, cái đầu lâu… thì phán một câu rất thành thật: "Tấm hình chu kỳ lịch hình tròn của người Maya bí hiểm quá. Hiểu chết liền!"

Tôi đọc câu ấy mà bật cười.

Không phải vì anh bạn dốt lịch. Trái lại, nếu đem một cái đồng hồ có mười hai con số cho người Maya cổ đại coi, có lẽ họ cũng sẽ hỏi:

"Cái gì vậy?"

Rồi nếu ta trả lời:

"Đồng hồ. Một vòng là hai mươi bốn giờ, mỗi giờ sáu mươi phút, mỗi phút sáu mươi giây."

Có lẽ họ sẽ nhìn ta một hồi rồi nói:

"Thôi, để chúng tôi về hỏi ông thầy tế lễ."

Thật ra cái làm cho lịch Maya có vẻ huyền bí không phải vì nó vô lý, mà vì nó có một thứ lý luận khác với thứ lý luận ta quen dùng. Ta quen với tờ lịch treo tường: tháng Giêng, tháng Hai, tháng Ba… ngày 1, ngày 2, ngày 3… hết tháng Mười Hai thì sang năm mới. Một đường thẳng, đi từ trước tới sau.

Người Maya nhìn thời gian theo nhiều vòng quay chồng lên nhau. Một vòng ngắn quay tới đâu, một vòng khác cũng quay; hai vòng gặp nhau ở một điểm nào đó thì một ngày đặc biệt hiện ra. Rồi lại chờ cho hai vòng ấy gặp nhau lần nữa. Có những vòng rất dài, dùng để ghi những biến cố cách nhau hàng trăm, hàng ngàn năm.

Cho nên nhìn cái hình tròn ấy mà bảo "bí hiểm" thì cũng phải. Nhưng tháo từng vòng ra thì lại thấy nó có thứ tự, có phép tính, thậm chí có một vẻ đẹp toán học khá thanh nhã. Và quan trọng hơn cả: đối với người Maya, lịch không chỉ để biết hôm nay là ngày mấy. Lịch là một cách hiểu thế giới**.**

Đó mới là chỗ đáng nói.

... Trước hết, xin đừng sợ cái tên Maya

Ta thường nói "lịch Mayan". Trong tiếng Anh, *Mayan* thường được dùng như tính từ, còn *Maya* là danh từ chỉ nền văn minh và các dân tộc Maya; trong bài này tôi dùng chữ Maya cho gọn.

Người Maya không phải là một dân tộc chỉ sống trong một nước duy nhất. Thế giới Maya cổ bao phủ một vùng rộng lớn thuộc miền nam Mexico ngày nay, Guatemala, Belize và một phần Honduras, El Salvador. Các thành bang Maya có những thời kỳ thịnh suy khác nhau, có khi đánh nhau chí tử, có khi giao thiệp với nhau, nhưng chia sẻ nhiều truyền thống về chữ viết, toán học, thiên văn và lịch pháp.

Nói "lịch Maya" vì vậy cũng hơi giống nói "lịch Trung Hoa" hay "lịch Việt Nam": đó không phải là một tờ lịch duy nhất do một ông nào đó ngồi trong phòng làm ra rồi đem phát cho thiên hạ. Nó là một hệ thống lịch pháp phát triển qua nhiều thế kỷ, với nhiều loại lịch và nhiều cách đếm thời gian.

Viện Bảo tàng Quốc gia của người Da Đỏ Mỹ thuộc Smithsonian hiện còn giới thiệu hệ thống này với các thành phần chính như *Tzolk'in, Haab, Calendar Round* và *Long Count*, bên cạnh những cách theo dõi các chu kỳ của Mặt Trăng, Mặt Trời và Kim Tinh.

Vậy thì ta hãy tháo cái bánh xe ấy ra từng miếng.

... Cái vòng đầu tiên: Tzolk'in — 260 ngày

Đây là cái vòng làm người đọc hiện đại dễ ngẩn ngơ nhất.

Tzolk'in là một chu kỳ gồm 260 ngày nhưng xin đừng tưởng có 260 ngày được đánh số từ 1 tới 260. Không phải. Nó được tạo bằng cách kết hợp *13 con số*, từ 1 tới 13 với *20 tên ngày* hay 20 ký hiệu ngày.

Mỗi ngày vì vậy có một con số và một tên. Thí dụ, một ngày có thể là *1 Imix*, rồi ngày kế là *2 Ik'*, rồi *3 Ak'b'al*, rồi cứ thế tiếp tục. Khi số 13 hết thì trở lại 1. Khi 20 tên ngày hết thì trở lại tên đầu tiên.

Hai vòng quay đồng thời. Cứ như một cái bánh xe có một vòng mang số 1–13, vòng kia mang 20 tên. Mỗi ngày cả hai cùng nhích một bước.

Sau 260 ngày, hai vòng ấy mới trở về đúng chỗ ban đầu.

$$13 \times 20 = 260.$$

Đơn giản đến thế. Nhưng cái đáng chú ý là chu kỳ 260 ngày này có nguồn gốc rất xưa trong *Mesoamerica*, không phải sáng kiến riêng của thời Maya cổ điển.

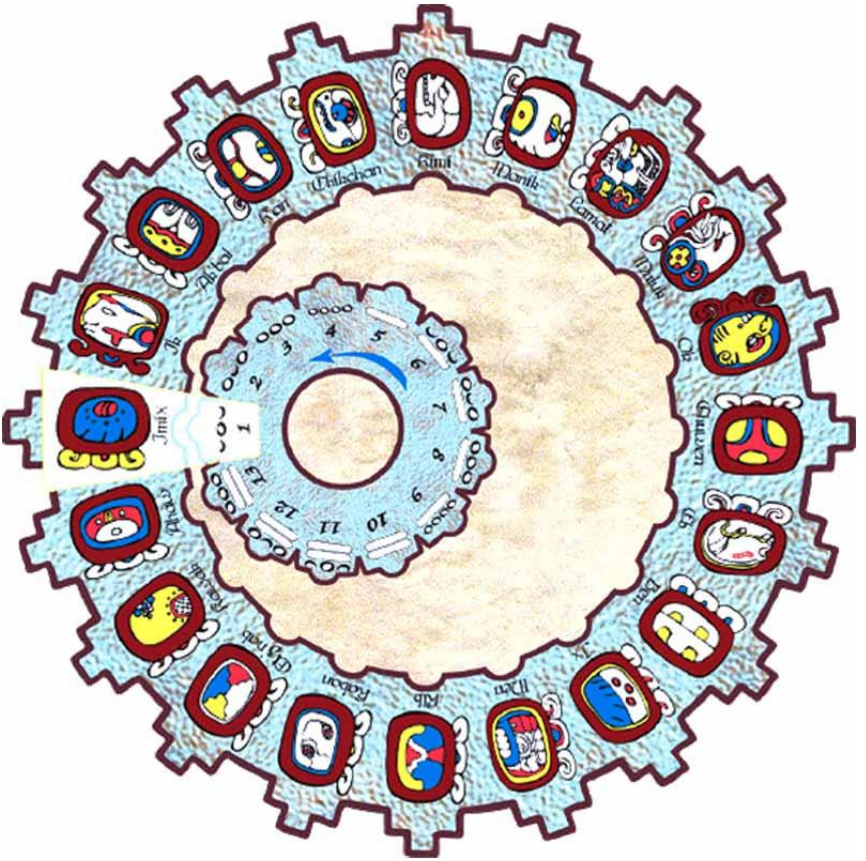

Những bằng chứng khảo cổ mới cho thấy hệ thống 260 ngày có thể đã được sử dụng từ khoảng một ngàn năm trước Công nguyên; những khu kiến trúc lớn ở miền nam Mexico còn cho thấy cách người xưa định hướng công trình theo những ngày và hiện tượng thiên văn liên hệ với chu kỳ ấy.

Một ký hiệu "7 Deer" — 7 Con Nai — tìm thấy ở San Bartolo, Guatemala, được định niên đại vào khoảng thế kỷ III–II trước Công nguyên, là bằng chứng văn tự Maya cổ nhất hiện biết về chu kỳ này.

Đến đây, anh bạn của tôi có lẽ sẽ hỏi: "Nhưng 260 ngày

để làm gì?" Câu trả lời là: không phải chỉ để đếm ngày.

Tzolk'in có vai trò nghi lễ, bói đoán, tổ chức đời sống cộng đồng và liên hệ với những quan niệm về con người, thiên nhiên, mùa màng và vũ trụ. Ngày sinh chẳng hạn không phải chỉ là "ngày tôi chào đời", mà còn mang một tên và một con số có ý nghĩa trong hệ thống nghi lễ.

Điều này cũng không phải chuyện đã chết từ ngàn năm trước. Một số cộng đồng Maya ngày nay vẫn giữ lịch nghi lễ 260 ngày, và những người giữ lịch — thường được gọi là *day keepers* — tiếp tục sử dụng nó trong sinh hoạt tinh thần và nghi lễ.

Ta thấy ngay một khác biệt rất lớn. Đối với chúng ta, ngày sinh thường chỉ là một con số trên giấy khai sinh.

Đối với một nền văn hóa coi lịch là một phần của trật tự vũ trụ, ngày sinh còn là một vị trí của con người trong cái vòng lớn của thế giới.

... Cái vòng thứ hai: Haab — 365 ngày

Nếu *Tzolk'in* là cái vòng 260 ngày, thì *Haab* gần với cái ta gọi là năm hơn. Haab có 365 ngày: 18 "tháng", mỗi tháng 20 ngày; cộng thêm một đoạn cuối chỉ có 5 ngày.

$$(18 \times 20) + (1 \times 5) = 365.$$

Đây là chỗ người Maya làm một việc rất đáng nể: họ dùng hệ thống số cơ bản là 20, nhưng khi cần gần với năm Mặt Trời thì không nhất thiết phải ép mọi thứ vào 20.

Mười tám tháng, mỗi tháng hai mươi ngày, thành 360 ngày; rồi thêm năm ngày nữa. Năm ngày cuối ấy có tên riêng và được xem là một khoảng thời gian đặc biệt.

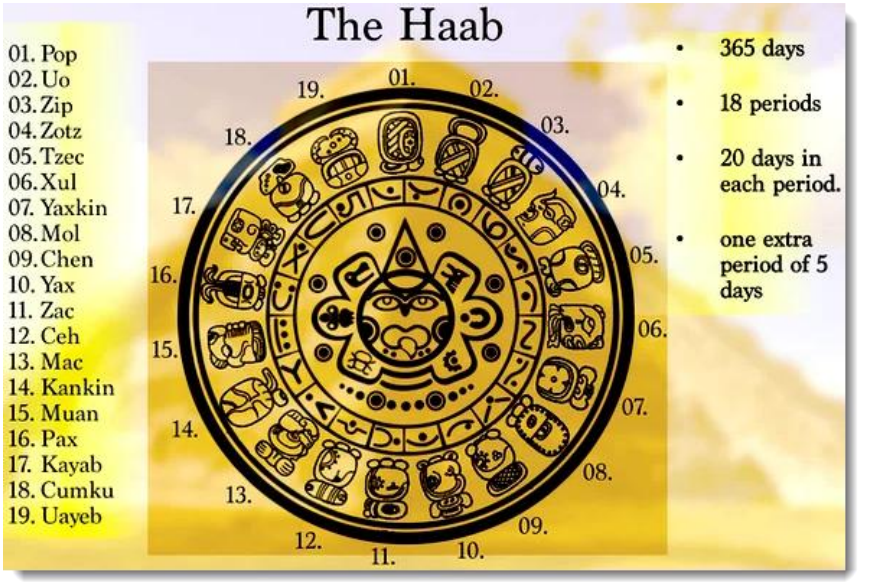

Nếu Tzolk'in giúp tổ chức một vòng nghi lễ, thì Haab gần với chu kỳ Mặt Trời và sinh hoạt theo mùa hơn.

Đây là điều dễ hiểu.

Một nền văn minh nông nghiệp không thể chỉ nhìn lên trời mà quên nhìn xuống đất. Họ cần biết khi nào mùa mưa tới, khi nào gieo trồng, khi nào thu hoạch, khi nào những hiện tượng thiên nhiên quan trọng xảy ra, khi nào làm lễ.

Ngày tháng vì vậy không còn là chuyện của các ông thầy lịch. Nó liên quan tới hạt bắp, cơn mưa, mùa màng và sự sống. Nghiên cứu khảo cổ gần đây càng cho thấy mối liên hệ ấy. Những khu kiến trúc lớn thời rất sớm ở Mesoamerica được định hướng theo những điểm mọc, lặn của Mặt Trời và những chu kỳ thiên văn có liên hệ với lịch 260 ngày, các nhà nghiên cứu cho rằng những kiến thức ấy gắn với mùa màng, nghi lễ và việc tổ chức cộng đồng.

... Hai cái vòng gặp nhau: Calendar Round

Bây giờ mới tới chỗ mà anh bạn tôi nhìn thấy trong hình rồi kêu: "Hiểu chết liền!"

Xin bình tĩnh. Không có gì chết cả.

Chỉ có hai cái bánh xe.

Một cái là Tzolk'in: 260 ngày. Một cái là Haab: 365 ngày. Mỗi ngày hai bánh xe cùng quay. Một ngày có thể được ghi chẳng hạn: 4 *Ajaw* 8 *Kumk'u*, trong đó 4 *Ajaw* thuộc Tzolk'in, 8 *Kumk'u* thuộc Haab. Đó là một cách ghi ngày bằng hai hệ thống cùng một lúc.

Nhưng bao lâu thì một sự kết hợp y hệt như vậy mới trở lại? Ta lấy bội số chung nhỏ nhất của 260 và 365.

$260 = 2^2 \times 5 \times 13$

$365 = 5 \times 73$

Bội số chung nhỏ nhất là 18.980 ngày, tức khoảng 52 năm Haab. Đó là cái gọi là Calendar Round.

Thành thử, nếu hôm nay có một tổ hợp Tzolk'in–Haab nào đó, thì phải chờ gần 52 năm sau nó mới trở lại đúng y như cũ. Đây là lý do con số *52* có một ý nghĩa đặc biệt trong đời sống Maya. Smithsonian ghi nhận rằng trong truyền thống Maya, khi một người tới khoảng 52 tuổi — tức một vòng Calendar Round — người ấy được xem như đã đạt tới tuổi của một bậc trưởng thượng có kinh nghiệm. Không phải đợi đến *lục thập hoa giáp*. (xem bài NGỰA BÍNH NGỌ của V.N.)

Ta thấy cái hay của chuyện này. Đối với ta, năm mươi hai tuổi chỉ là: "Ủa, vậy là năm nay tôi năm mươi hai." Còn trong một hệ thống lịch khác, đó là lúc hai bánh xe thời gian trở lại đúng vị trí cũ. Con người cũng cảm thấy mình trở lại một chỗ cũ. Nhưng dĩ nhiên, con người lúc ấy không còn là người của 52 năm trước nữa.Cho nên một vòng lịch vừa quay lại, mà một đời người đã đi thêm một đoạn rất xa.

... Nhưng 52 năm thì làm sao ghi sử?

Đây là lúc người Maya cần một cái bánh xe lớn hơn.

Nếu ông vua xây một ngôi đền năm nay, rồi năm mươi tám năm sau cháu ông dựng một bia đá để kỷ niệm một trận chiến, chỉ ghi Tzolk'in và Haab thì chưa đủ bởi vì cùng một ngày Calendar Round sẽ trở lại sau 52 năm.

Muốn ghi chính xác một biến cố xảy ra cách đây 300 năm hay 700 năm thì phải có một cách đếm liên tục.

Thế là xuất hiện *Long Count* — cái mà ta có thể tạm dịch là *Lịch Đếm Dài* nhưng xin … đừng nói lái.

... Long Count — đếm từng ngày từ một điểm khởi đầu

Nếu Tzolk'in và Haab giống như hai kim đồng hồ quay vòng, thì Long Count lại giống một cuốn sổ kế toán: *ngày thứ bao nhiêu kể từ một mốc rất xa xưa.*

Đơn vị nhỏ nhất là 1 k'in = 1 ngày. Rồi: 20 k'in = 1 uinal = 20 ngày; 18 uinal = 1 tun = 360 ngày; 20 tun = 1 katun = 7.200 ngày; 20 katun = 1 baktun = 144.000 ngày.

Đây là chỗ rất thú vị.

Hệ thống số Maya nói chung có cơ sở 20, chứ không phải 10 như hệ thập phân của chúng ta. Nhưng trong Long Count, có một ngoại lệ: sau 18 *uinal* thì thành một *tun* 360 ngày, chứ không phải 20 *uinal* thành 400 ngày.

Lý do là 360 gần với năm Mặt Trời hơn.

Nếu ghi một ngày là **12.19.6.15.2** thì đọc từ trái sang phải: 12 *baktun*, 19 *katun*, 6 *tun*, 15 *uinal*, 2 *k'in*.

Ngày tháng vì vậy không còn là một thứ tên gọi mơ hồ nữa mà là một con số tuyệt đối trong một chuỗi ngày liên tục. Một ngày nào đó trong năm 2000 chẳng hạn có thể được viết theo Long Count, rồi ghép thêm ngày Tzolk'in và Haab để xác định nó đầy đủ. *Smithsonian* hiện có cả công cụ chuyển đổi ngày Tây lịch sang hệ Maya theo cách này.

... Cái mốc "ngày đầu tiên" của người Maya

Đây mới là chuyện đáng suy nghĩ.

Hệ Long Count lấy một mốc khởi đầu quy ước rất xa trong quá khứ. Theo hệ tương quan thường được sử dụng trong khảo cứu hiện nay, ngày ấy tương ứng với *11 tháng 8 năm 3114 trước Công nguyên.*

Trong cách ghi của Maya: 13.0.0.0.0 4 Ajaw 8 Kumk'u. Ngày ấy được xem như ngày khởi đầu của một đại chu kỳ hiện tại trong hệ Long Count.

Xin chú ý chữ "khởi đầu".

Đó không có nghĩa là các nhà khảo cổ có bằng chứng rằng ngày 11 tháng 8 năm 3114 trước Công nguyên là ngày người Maya đầu tiên xuất hiện trên trái đất. Đó là *một mốc trong hệ thống lịch và thần thoại vũ trụ của họ.*

Điều này cũng giống như khi ta nói "Ngày 1 tháng Giêng năm 1." Ta không cần phải hiểu rằng sáng hôm đó thế giới vừa mới được tạo ra.

Lịch cần một cái mốc để bắt đầu đếm. Người Maya chọn cái mốc của họ. Ta chọn cái mốc của ta.

Điều đáng kể là họ đã nghĩ tới một cái thước đo thời gian dài hơn đời người rất nhiều.

... Baktun và chuyện "thế giới tận thế năm 2012"

Đây là chỗ lịch Maya nổi tiếng với người đời nay hơn cả.

Ngày *21 tháng 12 năm 2012* được nhiều người biết tới vì đó là lúc một đại chu kỳ của Long Count đi tới 13.0.0.0.0

Thế rồi có người nói: "Người Maya tiên đoán ngày tận thế." Rồi sách báo, phim ảnh, truyền hình, Internet tha hồ làm cho thiên hạ hồi hộp. Nhưng cái lịch Maya không hề nói rằng: "Ngày 21 tháng 12 năm 2012, trái đất sẽ nổ tung."

Một chu kỳ kết thúc không nhất thiết có nghĩa là thế giới kết thúc. Ngày cuối năm cũng không phải ngày tận thế chỉ vì sáng hôm sau là mồng Một Tết. Nó chỉ là hết một vòng và bắt đầu một vòng khác.

Smithsonian cũng ghi rõ rằng chu kỳ *Long Count* ấy kết thúc ngày 21 tháng 12 năm 2012, nhưng không có chuyện thế giới tận thế như lời đồn hiện đại.

Ta thường mắc một lỗi rất dễ thương: thấy người xưa có một cái vòng lớn quá, rồi tưởng họ đang nói về "tận thế" trong khi có khi họ chỉ muốn nói: "Hết một vòng. Quay vòng khác."

Giống như ta xé tờ lịch ngày 31 tháng Chạp rồi treo tờ lịch mới.

... Vì sao người Maya cần nhiều thứ lịch như vậy?

Đến đây có thể có người hỏi: "Đã có Haab rồi, sao không dùng nó cho tiện? Cần gì Tzolk'in? Rồi còn Long Count nữa?"

Câu hỏi rất hợp lý nhưng nó xuất phát từ quan niệm rằng *thời gian chỉ có một công dụng.* Trong đời sống hiện đại, ta có đồng hồ để coi giờ, lịch để coi ngày, sổ tay

để ghi hẹn, lịch nông vụ, lịch tôn giáo, lịch sử để ghi niên đại, thiên văn lịch để tính các hiện tượng trên trời. Không ai bảo: "Đã có đồng hồ rồi, tại sao còn cần lịch?" Bởi vì mỗi thứ đo một khía cạnh khác nhau của thời gian.

Người Maya cũng vậy.

Tzolk'in giúp tổ chức chu kỳ nghi lễ và những ý nghĩa gắn với từng ngày.

Haab theo dõi chu kỳ năm gần với Mặt Trời và mùa vụ.

Calendar Round kết hợp hai hệ thống để xác định ngày trong một chu kỳ khoảng 52 năm.

Long Count cho phép ghi những biến cố theo một dòng thời gian dài, vượt xa một đời người.

Và họ còn quan sát những chu kỳ thiên văn khác, đặc biệt là Mặt Trăng và Kim Tinh. Các bảng *trong Dresden Codex*, một trong những bản văn Maya còn tồn tại, cho thấy sự quan tâm sâu sắc tới nhật thực, chu kỳ Kim Tinh và những hiện tượng thiên văn khác.

Thế thì cái lịch ấy không còn là một tờ lịch. Nó là *một bộ máy để đọc thế giới*.

... Lịch, thiên văn và nông nghiệp

Ta thường hình dung các nhà thiên văn Maya ngồi trên đỉnh kim tự tháp, ngó sao rồi làm toán cho vui.

Hình ảnh ấy đẹp, nhưng chưa đủ.

Người xưa không có cái thú "nghiên cứu khoa học thuần túy" theo nghĩa hiện đại của ta. Thiên văn liên hệ trực tiếp với đời sống. Mặt Trời đi đâu? Mùa mưa tới khi nào? Mùa gieo trồng ra sao? Kim Tinh xuất hiện vào lúc nào? Ngày nào thích hợp cho một nghi lễ? Một vị vua nên làm lễ gì vào ngày nào? Một thành phố nên định hướng công trình ra sao? Những câu hỏi ấy có thể gặp nhau trong cùng một hệ thống.

Một nghiên cứu khảo cổ về hàng trăm khu kiến trúc cổ ở Mesoamerica cho thấy những công trình ấy có những phương hướng liên hệ với những ngày đặc biệt của chu kỳ 260 ngày và với các hiện tượng thiên văn, các nhà nghiên cứu nhận xét rằng kiến thức thiên văn, nhu cầu thực tế và quan niệm tôn giáo đã đan vào nhau.

Đó là một điều người đời nay đôi khi khó hiểu. Ta chia đời sống thành từng ngăn: khoa học một ngăn, tôn giáo một ngăn, nông nghiệp một ngăn, nghệ thuật một ngăn.

Người Maya không nhất thiết chia như vậy. Đối với họ, một ngày có thể vừa là một đơn vị thời gian, một dấu hiệu thiên văn, một ngày nghi lễ, một ngày nông vụ và một phần của trật tự vũ trụ.

... Lịch không chỉ nói "khi nào", nó còn nói "ai là ai"

Đây mới là điều tôi cho là sâu xa nhất. Ta thường nghĩ lịch có nhiệm vụ trả lời "Hôm nay là ngày nào?" nhưng đối với người Maya, câu hỏi còn có thể là "Ngày hôm nay có ý nghĩa gì?"

Hai câu ấy khác nhau.

Nếu hôm nay là thứ Ba, ngày 22 tháng 9 năm 2026, ta biết vị trí của hôm nay trên tờ lịch nhưng cái ngày ấy không cho ta biết hôm nay là ngày tốt hay xấu theo một hệ thống nghi lễ nào, hôm nay thuộc một biểu tượng nào, hôm nay có quan hệ gì với các chu kỳ thiêng liêng, hôm nay nằm ở đâu trong một trật tự lớn hơn của vũ trụ.

Trong truyền thống Maya hiện còn được thực hành, một ngày trong lịch thiêng được hiểu như mang ý nghĩa về mối liên hệ giữa con người, loài vật, đất đai và toàn thể vũ trụ.

Vậy nên lịch không chỉ là một cái thước đo. Nó là một thứ ngôn ngữ. Ta nói: "Ngày ấy vua mất." Người Maya có thể ghi ngày ấy bằng những con số, những tên ngày và những ký hiệu, đồng thời đặt nó vào một chu kỳ lớn hơn của thần thoại, nghi lễ và lịch sử.

Ngày tháng trở thành một phần của câu chuyện về cộng đồng.

... Vì vậy, cái hình tròn không phải là một "cái đĩa bí hiểm"

Bây giờ ta trở lại tấm hình mà anh bạn tôi kêu: "Hiểu chết liền!"

Thật ra nếu vẽ cho người hiện đại dễ hiểu, tôi sẽ không vẽ nó bằng những hình thù ngoằn ngoèo của chữ tượng

hình Maya. Tôi sẽ vẽ ba cái bánh xe.

Bánh xe thứ nhất: 13 số × 20 tên ngày = 260 ngày

→ Tzolk’in

Bánh xe thứ hai: 18 tháng × 20 ngày + 5 ngày = 365 ngày

→ Haab

Hai bánh xe quay cùng nhau: 260 và 365. Cứ khoảng 18.980 ngày, hai bánh xe trở lại đúng vị trí cũ

→ Calendar Round, khoảng 52 năm

Rồi thêm một cái thước: k'in, uinal, tun , katun, baktun

→ Long Count, dùng để xác định những ngày cách nhau hàng trăm, hàng ngàn năm.

Thế là cái hình "bí hiểm" bỗng trở thành một bài toán. Mà bài toán ấy lại là một bài toán rất đẹp.

... Cái hay của số 20

Người Maya có một hệ thống số học đáng chú ý, trong đó *số 20* giữ vai trò căn bản.

Ta dùng mười ngón tay. Có lẽ người Maya cũng vậy, nhưng tính cả ngón chân cho nên 20 trở thành một cơ sở tự nhiên để đếm.

Họ dùng ký hiệu rất đơn giản: một chấm = 1, một vạch = 5, một ký hiệu vỏ sò cho số 0. Chỉ với những ký hiệu ấy mà họ có thể biểu diễn những con số rất lớn. Đặc biệt, *khái niệm số 0* trong toán học Maya rất đáng chú ý. Nó không phải chỉ là "không có gì", mà là một vị trí trong hệ thống số và lịch. Không có số 0 thì một hệ thống đếm theo vị trí sẽ rất khó làm việc và đây là chỗ lịch với toán học bắt tay nhau.

Muốn đếm hàng ngàn ngày, phải có toán. Muốn biết ngày nào trở lại sau 18.980 ngày, phải có toán. Muốn ghi một biến cố cách đời vua trước vài trăm năm, phải có toán. Muốn theo dõi những chu kỳ thiên văn dài, càng phải có toán.

Cho nên phía sau cái hình tròn có vẻ huyền bí ấy là một nền văn hóa rất yêu thích con số và chu kỳ.

... Và sau con số là một quan niệm khác về thời gian

Đây mới là phần đáng suy nghĩ.

Chúng ta sống trong một nền văn minh rất quen với *thời gian tuyến tính*. Sinh ra. Lớn lên. Già. Chết.

Một thế hệ đi. Một thế hệ khác tới. Lịch sử cũng thường được kể như một đường thẳng: xưa → nay → mai sau.

Ta nói "tiến bộ", "phát triển", "đi tới", "về sau", "thời đại mới".

Người Maya cũng biết quá khứ và tương lai, biết trước và sau, biết một biến cố xảy ra cách biến cố kia bao nhiêu ngày nhưng bên cạnh cái thời gian tuyến tính ấy, họ đặc biệt chú ý tới *thời gian tuần hoàn*.

Mặt Trời mọc rồi lặn. Mặt Trăng khuyết rồi tròn. Mùa mưa tới rồi đi. Mùa gieo trồng trở lại. Kim Tinh xuất hiện rồi biến mất rồi trở lại. 260 ngày quay một vòng. 365 ngày quay một vòng. Hai vòng gặp nhau sau khoảng 52 năm.

Những *đại chu kỳ* lại tiếp tục quay.

Thời gian vì vậy không giống một con đường chỉ đi về phía trước. Nó giống một bánh xe khổng lồ nhưng đây không phải là một bánh xe đứng yên. Nó quay. Và chính vì quay nên *cái cũ có thể trở lại trong một hình thức mới*.

... "Thời gian gắn với cách một nền văn minh hiểu chính mình"

Câu này nghe hơi triết học, nhưng thật ra chỉ cần nhìn vào lịch Maya là thấy. Một dân tộc muốn biết mình là ai thì phải biết mình đang đứng ở đâu trong thời gian.

Ta thử nghĩ tới người Việt. Ta có Hùng Vương, Hai Bà Trưng, Ngô Quyền, Lý, Trần, Lê, Nguyễn… Ta có Tết. Ta có giỗ chạp. Ta có ngày Thanh Minh. Ta có ngày kỵ của tổ tiên. Ta có lịch âm. Ta có những câu "Tháng Giêng là tháng ăn chơi, Tháng Hai cờ bạc, tháng Ba hội hè…"

Thử bỏ lịch ra khỏi đời sống ấy xem. Không còn Tết. Không còn ngày giỗ. Không còn tháng Giêng, tháng Bảy, tháng Chạp. Không còn những câu ca dao gắn với mùa màng. Một phần ký ức văn hóa cũng mất theo.

Lịch vì thế không phải cái bảng treo trên vách. *Lịch là ký ức được chia thành những đơn vị thời gian.*

Với người Maya cũng vậy nhưng hệ thống của họ còn đi xa hơn: nó nối con người – mùa màng – thiên văn – nghi lễ – quyền lực – lịch sử – thần thoại vào chung một mạng lưới thời gian.

Một ngày không đứng riêng một mình. Nó nằm trong một vòng. Một vòng nằm trong một vòng khác. Một vòng nằm trong một chu kỳ lớn hơn. Và con người cũng nằm trong những vòng ấy.

Đó chính là ý nghĩa của câu "Nó là một cách tổ chức toàn bộ thế giới. Thời gian gắn với cách một nền văn minh hiểu chính mình."

Không phải chỉ là một câu văn đẹp. Nó có nghĩa rất cụ thể.

Lịch cho biết con người ấy nghĩ thế giới vận hành ra sao.

... Một ông vua Maya cũng được đặt vào trong lịch

Các bia đá Maya thường ghi những ngày tháng rất chính xác. Nhờ vậy mà ngày nay các nhà khảo cổ có thể lần theo những cuộc chiến, lễ nghi, sự lên ngôi của vua chúa và những biến cố chính trị. Đây là một điểm rất thú vị.

Lịch không còn là chuyện riêng của nhà thiên văn. Nó đi vào lịch sử chính trị.

Một ông vua lên ngôi vào ngày nào? Một trận chiến xảy ra khi nào? Một nghi lễ được cử hành ngày nào? Một vị vua qua đời khi nào?

Nhờ Long Count, những biến cố ấy có thể được đặt vào một dòng thời gian dài. Các nhà nghiên cứu từng mất nhiều thế hệ để giải mã hệ thống ấy. Khi Long Count được hiểu rõ, những con số trên các bia đá không còn là những hình trang trí bí hiểm nữa, chúng trở thành những mốc lịch sử. Việc đọc được lịch Maya vì vậy cũng giúp mở cửa vào lịch sử của những thành bang như Tikal.

Nói cách khác, muốn đọc lịch sử Maya, trước hết phải đọc lịch Maya. Mà muốn đọc lịch Maya thì phải hiểu toán Maya. Rồi phải hiểu thiên văn Maya. Rồi phải hiểu chữ Maya. Rồi lại phải hiểu thần thoại Maya.

Đó là lý do nghiên cứu một cái lịch có thể đưa người ta đi rất xa.

... Lịch cũng đi vào kiến trúc

Ta còn có một điều rất đẹp nữa. Người Maya không chỉ viết lịch trên bia đá. Họ còn có thể xây lịch vào trong kiến trúc.

Các hướng của những công trình, vị trí của nền đất, kim tự tháp, sân nghi lễ… có thể liên hệ với những hướng mọc và lặn của Mặt Trời hoặc những thời điểm đặc biệt trong năm.

Những nghiên cứu mới về Aguada Fénix, chẳng hạn, cho thấy cách một khu kiến trúc lớn được tổ chức theo các trục đông–tây và những ngày thiên văn liên hệ với chu kỳ 260 ngày. Các nhà nghiên cứu gọi những kiểu tổ chức như vậy là một dạng *cosmogram* — một biểu hiện của trật tự không gian và thời gian của vũ trụ.

Cái này thì thật đáng phục.

Ta có thể viết "Ngày 21 tháng 3" nhưng họ có thể xây một công trình để Mặt Trời tự nó nói cho mọi người biết một thời điểm trong năm.

Lịch không còn nằm trên giấy.

Lịch nằm trong đá.

... Và có lẽ đó là lý do người Maya mê chu kỳ đến vậy

Khi nhìn kỹ, ta thấy cả nền văn minh ấy đầy những vòng tròn. Mặt Trời. Mặt Trăng. Kim Tinh. Mùa màng. Ngày nghi lễ. Đời người. Các triều đại. Những chu kỳ lịch. Những đại chu kỳ của Long Count. Một người sinh ra trong một ngày. Một ngày thuộc một chu kỳ. Một chu kỳ thuộc một chu kỳ khác… Con người không đứng ngoài thời gian. Con người ở trong thời gian.

Ngày nay chúng ta thường có cảm tưởng rằng mình đứng ngoài thời gian và dùng lịch như một dụng cụ. "Thứ Hai tôi đi làm." "Thứ Sáu tôi nghỉ." "Tháng sau tôi đi chơi." "Cuối năm tôi về Việt Nam."

Ta dùng thời gian như dùng một cái thước. Người Maya dường như có một quan niệm gần khác hơn: Con người không chỉ dùng thời gian, con người *thuộc về thời gian*.

... Thế thì có phải người Maya tin rằng mọi việc cứ lặp lại y nguyên?

Không nên hiểu đơn giản như vậy. "Thời gian tuần hoàn" không có nghĩa là lịch sử phải lặp lại từng chi tiết.

Mặt Trời mọc hôm nay giống hôm qua, nhưng người đứng nhìn hôm nay không còn là người của hôm qua. Mùa mưa trở lại, nhưng mùa mưa ấy có thể đem tới một mùa màng khác. Một chu kỳ lịch trở lại, nhưng vị vua, thành phố, gia đình và con người đã đổi khác.

Đây cũng là một cách hiểu khá sâu về đời sống: vòng

quay trở lại, nhưng người ở trong vòng quay đã thay đổi. Cho nên "trở lại" không nhất thiết là "trở về nguyên trạng".

Đó là chỗ mà lịch có thể trở thành triết học mà không cần phải làm bộ triết học.

... Một ngày không còn là một ngày "trống"

Đối với ta, ngày 15 tháng nào đó thường chỉ là một ô vuông. Ta có thể ghi: 15 — khám răng. 16 — ăn trưa với bạn. 17 — đóng tiền điện.

Ngày tự nó không có tính chất gì đặc biệt.

Người Maya nhìn ngày khác hơn. Một ngày mang một con số, một tên, một vị trí trong Tzolk'in, một vị trí trong Haab, một vị trí trong Calendar Round, và nếu cần, một vị trí độc nhất trong Long Count. Nói cho cùng, họ đã biến thời gian thành một thứ ngôn ngữ. Ngày không còn là khoảng trống giữa hai ngày. Ngày có tên.

Và khi một ngày có tên, nó trở thành một phần của ký ức.

... Có một chuyện càng thú vị hơn: lịch Maya chưa chết

Nếu chỉ là một thứ khảo cổ, câu chuyện đã đủ hay.

Nhưng nó chưa chết.

Ngày nay vẫn còn những cộng đồng Maya sử dụng lịch

nghi lễ 260 ngày. Những người giữ lịch tiếp tục tính ngày, cử hành nghi lễ và dùng những chu kỳ truyền thống ấy trong đời sống cộng đồng. Smithsonian ghi nhận rằng việc quan sát chu kỳ Mặt Trời và các thiên thể vẫn có liên hệ với việc tổ chức mùa vụ và nghi lễ trong một số cộng đồng Maya đương đại.

Như vậy, ta không nên nói: "Người Maya *ngày xưa* tin rằng…" rồi coi câu chuyện đã đóng lại.

Có những người Maya ngày nay vẫn nhìn thời gian bằng một phần truyền thống của tổ tiên họ. Một cái lịch có thể sống lâu hơn một triều đại. Một nền văn minh có thể thay đổi. Một thành phố có thể bị rừng nuốt mất. Một kim tự tháp có thể nằm im dưới đất hàng ngàn năm. Nhưng một cách tính ngày có thể vẫn được một người nào đó giữ lại.

Đó là một hình thức ký ức rất đặc biệt.

... Vậy xin trở lại với anh bạn tôi

Tôi có thể đưa cho anh bạn một tấm hình khác.

Không cần những vòng tròn đầy đầu người, con nai, con chim, con cá, những vạch ngang và những chấm nhỏ.

Chỉ cần viết: **Tzolk'in** 13 × 20 = 260

↓

Haab 18 × 20 + 5 = 365

↓

Calendar Round LCM(260,365) = 18.980 ngày ≈ 52 năm

↓

Long Count k'in→uinal→tun→katun→baktun

Thế là hết bí hiểm.

Nhưng nếu chỉ hiểu tới đó thì lại hơi uổng. Bởi cái đáng nói không phải chỉ là "họ tính như thế nào". Cái đáng nói là "Tại sao họ lại muốn tính như thế?"

Và câu trả lời đưa ta từ toán học sang văn hóa.

... Lịch là một tấm gương của nền văn minh

Người Ai Cập nhìn thời gian theo mùa nước sông Nile.

Người nông dân Trung Hoa quan tâm đến tiết khí.

Người Việt có lịch âm, Tết, tiết Thanh Minh, Trung Thu, ngày giỗ, ngày sóc vọng.

Người Kitô giáo đặt những ngày lễ lớn vào một vòng phụng vụ.

Người Hồi giáo có lịch Hijri theo chu kỳ Mặt Trăng.

Mỗi nền văn minh đều tìm cách đem cái vô hình — *thời gian* — chia thành những phần mà con người có thể hiểu và sống theo, cho nên lịch nào cũng kể cho ta nghe một phần câu chuyện của dân tộc làm ra nó.

Lịch Maya kể rằng: trời, đất, mùa màng, con người, nghi lễ, vua chúa, lịch sử và thần thoại không phải là những chuyện hoàn toàn rời nhau. Chúng nằm trong cùng một trật tự thời gian.

Đó chính là lý do nói: "Lịch Maya không chỉ là một dụng cụ đếm ngày. Nó là một cách tổ chức toàn bộ thế giới".

... Và có lẽ ta cũng nên nhìn lại cái lịch treo trong nhà mình

Ta treo một tờ lịch. Mỗi sáng xé một tờ. Rồi một ngày nào đó giật mình: "Ủa, hết năm rồi!"

Cái lịch nằm đó suốt mười hai tháng, mà ta hiếm khi nghĩ rằng mỗi tờ giấy mình xé đi là một ngày đời mình mất đi.

Người Maya, với những bánh xe thời gian của họ, có lẽ làm ta ý thức chuyện ấy rõ hơn. Một ngày không đứng riêng. Nó nối với ngày hôm qua. Nối với ngày mai. Nối với mùa màng. Nối với Mặt Trời. Nối với tổ tiên. Nối với con cháu. Nối với những người đã sống trước mình

hàng trăm năm. Và trong một chu kỳ rất lớn, nó lại quay về một chỗ mà người xưa từng đi qua.

Có điều, người xưa không còn ở đó nữa.

Chỉ còn cái vòng thời gian tiếp tục quay.

... Cái "bí hiểm" hóa ra lại rất có trật tự

Cho nên lần sau nếu anh bạn tôi nhìn lại tấm hình lịch Maya mà bảo: "Bí hiểm quá. Hiểu chết liền!" thì tôi xin phép nói: "Đừng nhìn cả cái bánh xe. Tháo nó ra."

Một vòng là 260. Một vòng là 365. Hai vòng gặp nhau sau 18.980 ngày. Một vòng lớn hơn dùng để đếm từng ngày qua nhiều thế kỷ.

Vậy thôi.

Nhưng từ mấy con số ấy, một nền văn minh đã dựng nên một quan niệm về thế giới. 260 không chỉ là 260. 365 không chỉ là 365. 52 năm không chỉ là 52 năm. Đó là những vòng quay của đời sống. Và đằng sau những vòng quay ấy là một ý tưởng rất đẹp:

Con người sống trong thời gian, nhưng thời gian cũng nằm trong cách con người hiểu mình.

Ta tưởng mình làm ra lịch để đếm thời gian. Thật ra, sau khi làm ra lịch, chính cái *lịch lại giúp ta định nghĩa đời mình*.

Có lẽ vì vậy mà một nền văn minh có thể mất đi, những thành phố có thể bị rừng phủ kín, những chữ viết có thể nằm im hàng thế kỷ dưới đất, nhưng khi người đời sau đọc lại được cái lịch, họ bỗng nghe thấy tiếng nói của những người đã chết từ lâu:

"*Chúng tôi đã sống ở đây. Chúng tôi đã nhìn trời. Chúng tôi đã đếm ngày. Và chúng tôi đã cố hiểu mình là ai giữa cái vòng quay mênh mông của thời gian*."

Đến đây thì cái bánh xe lịch Maya không còn bí hiểm nữa. Nó chỉ còn… rộng quá. Rộng đến nỗi một đời người đứng giữa đó, nhìn lên, có khi cũng thấy mình chỉ là một chấm nhỏ trên một vòng tròn rất lớn.

Mà nghĩ cho cùng, cái đó thì lịch Maya và lịch của chúng ta cũng giống nhau. Chỉ khác một điều: người Maya vẽ cái vòng ấy ra trước mắt, còn chúng ta thường phải đợi tới lúc tóc bạc mới nhận ra mình cũng đang ở trong một cái vòng.